

Eeuwen van kinderarbeid in Rijnland¹

door Cor Smit²

In 2024 is het honderdvijftig jaar geleden dat het bekende Kinderwetje van Van Houten werd aangenomen. Deze wet is de eerste sociale wetgeving van de moderne tijd en stelde grenzen aan de inzet van jonge kinderen in fabrieken en werkplaatsen. Al loste ze de kinderarbeid niet op, het was wel een mijlpaal. Bij de voorgeschiedenis speelde Rijnland een belangrijke rol. Dat betreft vooral fabrieksstad Leiden, lang een voorbeeld van alles wat er mis was. Maar het verhaal van de kinderarbeid is breder en reikt verder. Het begint eerder en gaat niet alleen over industrie in de stad, maar net zo goed over land- en tuinbouw – en zelfs over visserij. Ik concentreer mij op Rijnland, al komen andere delen van Zuid-Holland ook in beeld.

Kinderarbeid

Bij kinderarbeid denken we meestal óf aan kinderen in negentiende-eeuwse fabrieken, of aan de huidige lagelonenlanden. Maar grootscheepse kinderruitbuiting bestond al in de bloeiende Leidse wolnijverheid van de Gouden Eeuw. En tot ver in de twintigste eeuw moesten veel kinderen bijdragen aan het gezinsinkomen, zowel in de stad als op het platteland. Dat ging ten koste van onderwijs, maar ook van spel en andere zaken die belangrijk zijn voor een kind en zijn of haar ontwikkeling.

Met kinderen bedoel ik mensen tot vijftien, zestien jaar. Heel lang noemden Nederlandse historici alleen werk door kinderen jonger dan twaalf jaar kinderarbeid. Nergens anders gebruikten geschiedkundigen zo'n lage leeftijdsgrens. En dat terwijl eeuwenlang in de meeste culturen vijftien jaar als einde van de kindertijd gebruikelijk was. Dat gold zeer zeker ook voor Nederland. En ook in de 19^e en 20^e eeuw noemden velen in Nederland – vooral mensen uit de vakbeweging en het onderwijs, en sociale hervormers – alle arbeid van kinderen tot zestien jaar gewoon

Arbeiderskinderen danken mr. Samuel van Houten voor zijn Kinderwetje (prent 1874, coll. IISG)

¹ Dit artikel is oorspronkelijk geschreven voor de website van het Erfgoedhuis Zuid-Holland. Voor Rijnlandse Geschiedenis is het toegespitst op Rijnland en uitgebreid.

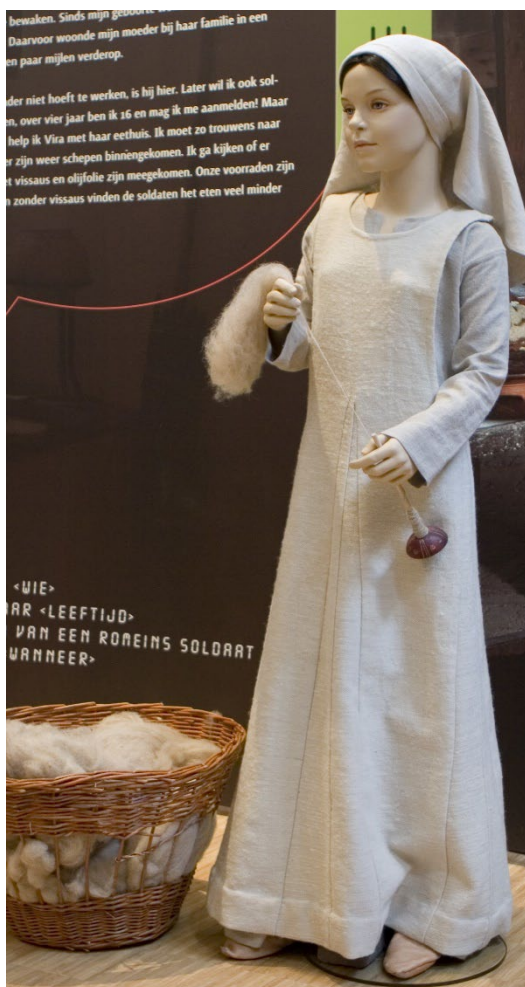
² Cor Smit (1954) is sociaaleconomisch historicus en promoveerde in 2014 op kinderarbeid (zie literatuur). Hij is Leids 'stadshistoricus' en nauw verbonden met Rijnlandse Geschiedenis.

kinderarbeid. De *International Labour Organization* (ILO) hanteert ten aanzien van kinderarbeid eveneens deze leeftijdsgrens.

De beperkte Nederlandse omschrijving vertroebelde wel het zicht op de ontwikkeling van de kinderarbeid in ons land. Net zo goed belemmerde de fixatie op industrie het zicht op kinderarbeid in de land- en tuinbouw - vandaag de dag is nota bene nog steeds de meeste kinderarbeid in de wereld in de agrarische sector te vinden!

Leertijd

Kinderen speelden al heel vroeger een rol in de huishoudeconomie. Doorgaans was die vrij bescheiden. Af en toe een handje helpen, vaak spelenderwijs, waarbij de jongens en meisjes tegelijkertijd belangrijke vaardigheden leerden. Met het toenemen van de arbeidsdeling, ging men ook gericht bij een vakman in de leer, vooral in de ambachten.

2 Spinnend meisje uit de middeleeuwen op tentoonstelling van Erfgoed Leiden (foto W. van der Voort/Beelding)

In de middeleeuwse steden was dat vrij duidelijk geregeld via de gilden. Jongere kinderen deden doorgaans thuis wat lichter werk; vanaf een jaar of twaalf kon je leerling worden bij een meester. Dat lichte werk kon in drukke tijden best oplopen, maar uitgangspunt was dat je van kinderen niet hetzelfde kon verwachten als van volwassenen. Naarmate ze ouder werden deden kinderen steeds meer, maar men verwachtte pas volwaardig werk vanaf een jaar of vijftien.

Misschien was dit op het eind van de middeleeuwen minder goed geregeld op het platteland, waar gilden en stedelijke keuren ontbraken. Althans, bij kinderen van armen en landlozen: gewone boerenkinderen groeiden geleidelijk het bedrijf in. Maar de landbouw op het Zuid Hollandse platteland had al vroeg een commercieel karakter. Bij de veehouderij speelden dienstmeisjes (en ook jonge knechts) een rol bij de zuivelproductie voor de stedelijke afzetmarkt: melken, boter- en kaasbereiding.

Naast de zelfstandige boeren en tuinders ontstond een fiks landbouwproletariaat, dat allerlei soorten loonarbeid verrichtte. Vaak verhuurde men zich met het complete gezin, bijvoorbeeld bij de oogst, of in de opkomende steenindustrie. Op het

Rijnlandse platteland trokken hele groepen naar plekken waar op dat moment werk was. Zo verbleven er in 1514 in Leiderdorp naast de ca. 400 gewone inwoners ook 50

seizoenarbeiders. Ook later kwamen er jaarlijks tientallen naar Leiderdorp³. Een behoorlijk aantal van hen kwam waarschijnlijk van de andere kant van de Rijn, Zoeterwoude Rijndijk. Ze werkten naar het zich laat aanzien op de steenplaatsen en tuinderijen. Dat was allemaal seizoensarbeid. In de zomer moest aardig aangepoot worden. En hun kinderen werkten mee.

Daarnaast werd er in de dorpen gesponnen voor Leidse wolondernemers. De kinderen die daarin werkten, waren naar het lijkt jonger dan die in de stad. Volgens de historicus Posthumus kwam kinderarbeid in de zogeheten buitenneringen (direct buiten de stad) veel voor – reden voor de stad om ertegen op te treden. In 1540 werkten in de buitenneringen de nodige “onmondige kinderen” in de draperie (lakenhandel)⁴.

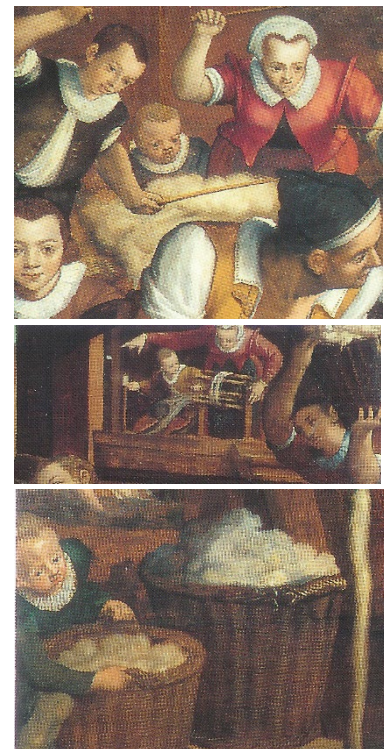
Ten slotte moet de turfwinning nog genoemd worden. Vanaf de zestiende eeuw is dat vooral slagturven, uitgevoerd door arme huishoudens, formeel zelfstandig, feitelijk vaak overgeleverd aan stedelijke kooplieden. Het hele gezin werkte mee, dus ook de kinderen: vaak stapelden zij de turfjes. Opvallend – en misschien veelzeggend – is dat de huishoudens in de typische slag turf-dorpen méér kinderen telden dan in andere dorpen⁵.

Kinderexploitatie in de ‘Gouden Eeuw’

Vanaf het eind van de zestiende eeuw veranderde er veel voor de stadskinderen. Nieuwe ondernemers – doorgaans uit de Zuidelijke Nederlanden – lieten zich minder gelegen liggen aan de oude bepalingen. De vraag naar eenvoudige, goedkope arbeid steeg met de opbloei van de economie. Vooral textielondernemers zetten op grote schaal steeds jongere kinderen in, met name bij het spinnen. Weeskinderen, onder andere.

Weeskinderen werden al langer ‘uitbesteed’. Het was een praktijk die enerzijds geld opleverde voor de weeshuizen, anderzijds fungeerde als beroepsopleiding. Maar vanaf ca. 1600 wilden textielondernemers jongere weeskinderen te werk stellen, vanaf een jaar of negen. Formeel waren ze ‘leerlingen’, in de praktijk moesten ze vooral productie draaien.

Dit gebeurde op grote schaal in de Hollandse wolstad bij uitstek, Leiden, maar bijvoorbeeld ook in Delft. In Leiden bestond zelfs een bodedienst om wezen uit Verviers en Aken op te halen om vanuit het Weeshuis voor de wolondernemers te werken. De stedelijke autoriteiten gaven toestemming voor dit alles: het leverde immers geld op voor het Weeshuis. Toch worstelden zij er ook mee. Ze probeerden de kinderen te beschermen door de werkdag te

3 Kinderen in de 17e eeuwse Leidse wolnijverheid. Details uit Isaac van Swanenburg, *Spinnen, scheren, weven* (m) en *Ploten en kammen* (bo, o) (ca. 1595, SM de Lakenhal)

³ Emil Broesterhuizen, ‘Onder het vergrootglas. Leiderdorp omstreeks 1620’, in: Dick E.H. de Boer e.a., *Leiderdorp tijdens de 80-jarige oorlog. Schetsen van een dorpsamenleving* (Leiden 2019), 330-407, 335.

⁴ N.W. Posthumus, ‘Een zestiende-eeuwsche enquête naar de buitenneringen rondom de stad Leiden’, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap. Deel 33* (1912), 1-95, 8, 18. Blijkbaar stelden (ook?) Leidse ouders hun jonge kinderen daar te werk: het stadsbestuur trad tegen hen op.

⁵ Milja van Tielhof, ‘turfwinning en proletarisering in Rijnland 1530-1670’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005) nr. 4 (ook gepubliceerd door Rijnlandgeschiedenis.nl).

beperken tot veertien (!) uur, mishandeling (!) te verbieden en onderwijs te stimuleren. Dat bleek moeilijk.

In ieder geval waren de Leidse wezen het in 1671 zat. De jongens en meisjes kwamen in opstand. Ze gooiden de ruiten in bij de ergste spinbazen. Opvallend: de schutterij greep niet in. Niemand werd vervolgd. De sympathie van de burgers lag bij de kinderen. De burgers hielden nog vast aan de oude, middeleeuwse opvattingen over de leertijd.

Niet alleen weeskinderen werkten als goedkope arbeidskrachten. Op het hoogtepunt van de Leidse bloei werkten er duizenden kinderen vanaf een jaar of zes (!) bij spinnersbazen. En de meeste bleven dat doen wanneer ze ouder werden. Een echte leerplek, een heuse opleiding, blijkt alleen voor middenklassenkinderen te zijn weggelegd.

Kinderarbeid en onderwijs als ideaal

Ruim honderd jaar na de opstand van de weeskinderen zijn de opvattingen veranderd. In de loop van de achttiende eeuw nam men afscheid van het middeleeuwse leerling-concept. De Verlichting stimuleerde weliswaar ideeën over opvoeding en onderwijs, tegelijkertijd vond men arbeid van groot opvoedkundig belang voor arme kinderen, zelfs al vanaf een jaar drie, vier. Zo won Johannes Toele in Leiden in 1779 een prijs voor zijn spinwerk: hij was toen viereneenhalf jaar oud en werkte al in de werkplaats van een spinbaas!

Dit uitgangspunt is ook terug te zien in de werkhuizen en vergelijkbare instellingen die eind 18^e, begin 19^e eeuw overal werden opgericht. Als modelinstelling gold de inrichting die in 1812 in het Pesthuis in Feijenoord (gemeente Rotterdam) werd gevestigd. Hier werkten jongens en meisjes van acht tot veertien jaar twaalf uur per dag, waarbij ze een uur onderwijs kregen. De instelling in Feijenoord produceerde met name garens. Zij was een belangrijke leverancier voor wat resteerde van de Leidse textielnijverheid, samen met het Tilburgse platteland. Al snel bleken onderwijs en arbeid moeilijk te combineren. De druk om te produceren was te hoog en van het onderwijs kwam in Feijenoord steeds minder terecht.

Het idee dat werken opvoedkundig heilzaam is én goed te combineren met onderwijs, hield desalniettemin nog

BEKENDMAAKING.

Het Departement van den OECONOMISCHEN TAK binnen LEYDEN, door het Besluit der Algemeene Vergadering van denzelven TAK, gehouden binnen HAARLEM den 14 Juny 1780. en volgende daagen, in staat gesteld zynde, om ter aanmoediging van het Spinwerk eenige Belooningen uitte deelen, en niet onkundig zynde, hoe veel belang inzonderheid deeze Stad by den bloei der Spinderyen hebbet, doet mits deezen (met voorkennisse en op Approbatie van die van den Gerechte der Stad LEYDEN,) aan eeniege-lyk die genegen zoude mogen zyn, bekend maaken:

Da aan Jongens beneden de twaalf, en Meisjes beneden de tien jaaren / zullen uitgeleed worden enige Praemien / overeenkomstig de voorwaar- den by het voigend Article gemeid / namentlyk:

Aan den genen / die (in 't byzyn van eenige Woonst, de gelukke en spijte vaaft Kettinggaren van 6 tot 6 strengen uit een pond Geschroobde Wolle spin / ene Praemie van een Gouden Dukaat, en aan vier die 'er het naest bykoomen / mits niet minder dan 5 tot 6 strengen uit een pond spin- nende / ieder / 2 : 10 : 0 zullende het getal dezer

Praemien / naar evenredigheid van het getal der kinderen / die naar dezelve spinnen / vermeerderd worden.

Op welke begerig zyn naar bovengemelde Praemien te dingen / behoeven niet / gelyk in bovrige jaaren een gesponnen streng ter proeve intedengen / maar moeten zich alleenlyk als zodanig aanbieden / op Maandag den 14 Mey 1781. des Namiddags ten 12 ullen in het Elisabeths Gasthuys alhier / wannet hun de gestelde trod en plaats om naar de uirgeloofde Pryzen te spinnen / nader zullen worden bekend gemaakt.

Wyders wordt door het bovengenoemde Departement des OECONOMISCHEN TAKS, meede in naam en uit last der Algemeene Vergadering van denzelven TAK nog het volgende bekend gemaakt.

Da aan particuliere Waazen of Vrouwen / die gedurende een geheel jaar getuiged de meeste kinderen / ten minsten ten getale van twintig / op hun winkel hebben onderwezen en werk verschaft in 't spinnen van Kettinggaren voos de Laken-Fabrieq, zal worden uitgeleed een Praemie van Zes Dukaten.

Aan die de naastvolgende quantiteit kinderen / ten minsten twaalf / in maniere als voren zal hebben onderwezen en werk verschaft / een Praemie van Vier Dukaten. En

Aan die de derde goorste quantiteit / ten minsten van zes kinderen / in maniere als voren zal hebben onderwezen en werk verschaft / Twee Dukaten.

Integhele erhter meer Waazen of Vrouwen eine gelijke hoerheid kinderen mochten onderwezen hebben / zal tussehen dezelve om de Praemie geloot worden.

Deze laatste Praemien zullen op vertoon van behoorlyke getuigenissen uitgeleed worden / voos de eerste reys in het Vooyjaar 1782. by het uindelen der pryzen op het Spinwerk; des men zich / ten minsten een half jaar voos dien tyd / zal behooren aanbieden / en wel by den Hr. M. A. VAN PERS- NE OF P. VAN LELYVELD, als bride Secreta- risten van 't Departement des Oeconomischen Tak- s alhier.

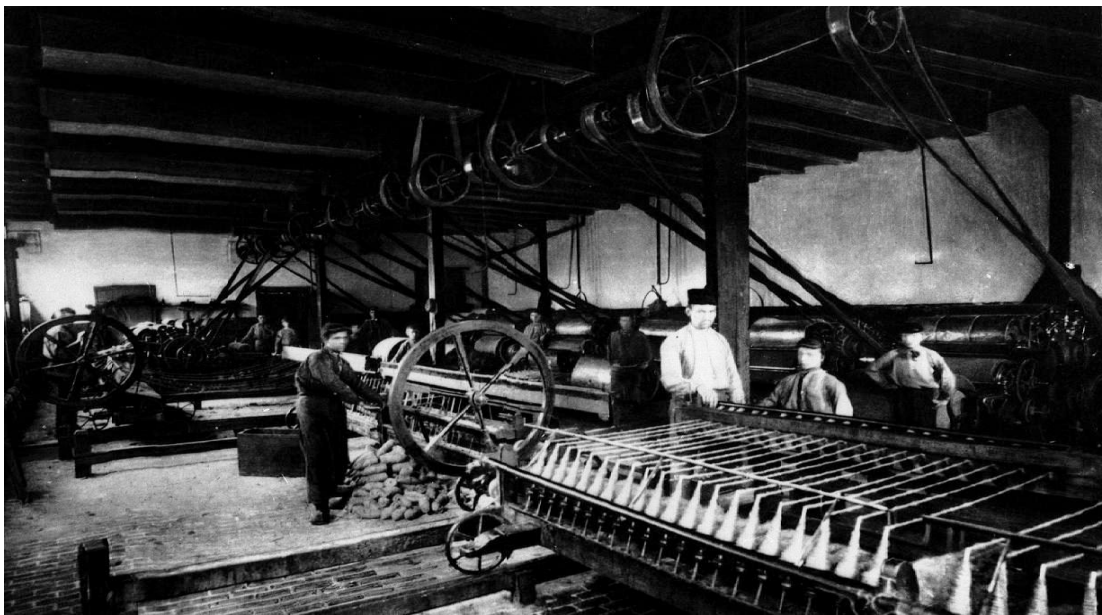
Geleest te Leyden, by CORNELIS VAN HOOGEVEEN JUNIOR, 1781.

4 Oproep voor een wedstrijd spinnen voor kinderen die bij spinbazen werkten (1780, ELO)

een tijd stand in de 19^e eeuw. Maar met de opkomst van moderne stoomfabrieken met gasverlichting – in Leiden was dat vanaf 1816 – bleek dat definitief een illusie. Machines en gaslicht bepaalden de werkdag. Er was geen tijd meer om tussen de middag naar een armenschool te gaan. De armenscholen liepen leeg, merkten de Leidse armbestuurders. En daarom maakten zij zich ook steeds meer zorgen over de moraliteit van de jeugd.

Verzet tegen kinderarbeid

Al in de jaren dertig, veertig van de 19^e eeuw klonk er bezorgdheid over fabrieksarbeid door kinderen. Men was bang voor 'Engelse' toestanden: in Engeland hadden ellende en uitbuiting al in 1833 tot wetgeving geleid. Zo ver was het nog lang niet in Nederland.

5 Kinderen aan een spinmachine (Mule Jenny) in een Leidse fabriek, ca. 1875 (ELO)

De eerste publieke aanklacht tegen kinderarbeid in Nederland, dateert van 1855. De

6 De fabriek gaat uit, met jongen en meisje in werkkleding (ca. 1880, ELO)

Moordrechtse onderwijzer Lalleman schreef een artikel over kinderarbeid op de touwbanen. Hij noemde het slavernij. In de jaren daarna richtte de kritiek zich op moderne fabrieken. Met name de Leidse wolfabrieken trokken de aandacht. Die waren op grote schaal overgegaan op stoomkracht. Dat leidde tot steeds meer fabrieksarbeid door kinderen.

Rond 1860 was ongeveer veertig procent van de mannen en vrouwen in de Leidse textielfabrieken jonger dan zestien jaar; een groot deel daarvan was nog geen twaalf. Wat misschien wel meer zegt over wat fabrieksarbeid voor kinderen betekende, is dat meer dan veertig procent van de textielarbeid(st)ers al vóór hun tiende jaar was begonnen met werken.

Nog eens een kwart was op tien- of elfjarige leeftijd de fabriek in gegaan. Twee derde van de Leidse fabrieksarbeiders en -arbeidsters was dus aan het werk gezet vóór ze twaalf waren....

De toestanden werden landelijk aangekaart. Dat gebeurde ook door Leidenaren zelf. De Hervormd diaken Herman Zaalberg en de antirevolutionaire (christelijke) fabrikantenzoon Samuel le Poole werden daarbij landelijk bekende namen. J.J. Cremer schetste in 1863 de Leidse ellende in zijn novelle Fabriekskinderen. Hij smeekte om wetgeving. Een verrassend gezelschap Leidse fabrikanten sloot zich bij deze smeekbede aan. Minister-president Thorbecke wilde niet, en wist de ontwikkeling voorlopig te vertragen. Dat deed hij door een staatscommissie de kwestie te laten onderzoeken en deze te bemensen met Leidse vertrouwelingen die bij voorbaat tegen staatsbemoeienis waren.

(Industriële) kinderarbeid beperkte zich niet tot ouderwetse touwbanen in Moordrecht of moderne spinnerijen in Leiden. Ook uit andere delen van Nederland kwamen verhalen over wantoestanden. Bij de buren in de Hollandse IJsselstreek waren anno 1866 bijvoorbeeld de cijfers van Gouda heel verontrustend. Tot arbeidswetgeving leidde het voorlopig dus nog niet.

Het effect van Kinderwetje

Na 1870 kwam de zaak in een stroomversnelling. In 1871 maakt de eerste Nederlandse vakbond – het liberale Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV) – het verbod op alle kinderarbeid tot zestien jaar, tot haar speerpunt. Overleg van het ANWV met jonge liberale parlementariërs leidde in 1874 tot het Kinderwetje van Van Houten, een initiatiefwet.

Helaas werd het wetsvoorstel flink uitgekleed. De wens van het ANWV – arbeidsverbod tot zestien jaar – kwam sowieso niet in beeld, maar zelfs de regeling voor twaalfjarigen werd geschrapt⁶. De beperking van de kinderarbeid gold bovendien alleen voor ‘fabrieken en werkplaatsen’, niet voor ‘veldarbeid’, dus niet voor in de buitenlucht, voor het platteland eigenlijk. Ten slotte voorzag de wet niet in controle en handhaving. Dat moest de politie er maar bij doen...

7 Leids "diploma" voor het basisonderwijs. Tot 1911 haalden arbeiderskinderen dat zelden: die moesten direct na hun 12e verjaardag aan het werk (1892, ELO)

⁶ Arbeid van 12-jarigen werd in het voorstel namelijk gecombineerd met een vorm van onderwijs, en conservatieven en confessionelen waren indertijd tegen alles wat op 'school-' of leerplicht leek. Dus werd de hele bepaling voor twaalfjarigen simpel uit de wet geschrapt. En daardoor hanteerden we in Nederland dus decennia lang een rare definitie van kinderarbeid...

Toch sorteerde het Kinderwetje effect, zeker in fabrieken en in stedelijke gebieden. De leeftijdsgrens van twaalf jaar werd daar al vrij snel een algemene norm, waaraan zowel de meeste ouders als de meeste fabrikanten zich hielden. De keerzijde daarvan was dat arbeiderskinderen vaak direct van school werden gehaald, zodra ze twaalf werden. Bijna alle kinderen gingen naar de lagere school, maar armere kinderen maakten die zelden af. De Leerplichtwet van 1901 veranderde daar helemaal niets aan. Pas na 1911, toen de leeftijdsgrenzen van de Leerplichtwet en de Arbeidswet gelijk werden geschakeld, ging men daadwerkelijk optreden tegen schoolverzuim door twaalfjarigen.

De kinderarbeid in fabrieken verdween eind 19^e eeuw niet door het Kinderwetje of de Leerplicht. En evenmin door de modernisering van de industrie, zoals vaak beweerd wordt. Het tegendeel is zelfs waar. Vanaf de jaren negentig van de 19e eeuw, toen sprake was van een nieuwe industriële vernieuwingsgolf in Nederland, steeg het aantal kinderen in fabrieken. Dat geldt voor de absolute aantallen, maar ook relatief. Per saldo kwamen rond 1900 veel méér kinderen in fabrieken terecht, dan veertig jaar eerder, en vormden zij een groter deel van het personeel. Alleen waren ze niet zo jong meer. Er werkten vanaf 1875 (vrijwel) geen kinderen van acht tot en met elf jaar meer in fabrieken. Die ergste vorm van kinderarbeid was dankzij het Kinderwetje verdwenen.

8 Meisjes op de binderij van uitgeverij/drukkerij Sijthoff. Jongens werkten vooral op de zetterij (1913, ELO)

De meeste industriële kinderarbeid vond je anno 1910 overigens in de textiel, de papier, de (moderne) drukkerijen en uitgeverijen – bij het Leidse Sijthoff was meer dan een kwart van het personeel jonger dan 16 jaar! – de smederijen en gieterijen, en bij de leerbewerking.

Op het platteland

9 Melkende jongen, Oudewater (IJsselbode)

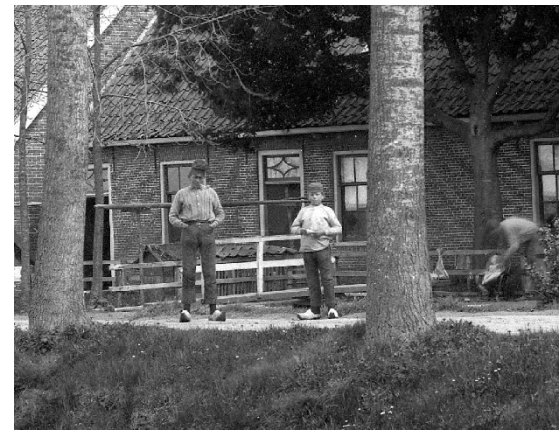
Op het platteland lag het allemaal anders. Het Kinderwetje ging immers niet over ‘veldarbeid’, dus niet over arbeid in de open lucht.

Kinderen werkten in de land- en tuinbouw (en de veeteelt) nog lang langs de eerder aangestipte, traditionele patronen. Kinderen van boeren en tuinders hielpen normaliter hun ouders zodat ze later

het bedrijf over konden nemen. De kinderen van de arme plattelandsbewoners deden allerlei betaalde klusjes, al dan niet met hun ouders. Vooral bij de oogst werden op grote schaal arme kinderen ingeschakeld, al dan niet in gezinsverband.

Alleen in de veehouderij kwam grootschalige inzet van andermans kinderen veel minder voor, hoogstens bij het hooien. Maar natuurlijk hadden de veeboeren nog steeds een paar dienstmeisjes en jongens in dienst, met name voor het melken en de productie van boter en kaas⁷.

In de agrarische sector vonden eind negentiende eeuw wel veranderingen plaats. De tuin- en akkerbouw werden steeds grootschaliger. Binnen de tuinbouw werd bovendien de bollencultuur steeds belangrijker. Waar de bollencultuur grootschalig was opgezet, leek ook de (vrouwen- en) kinderarbeid toe te nemen. In ieder geval klaagden in 1919 katholieke vakbonden in de bollenstreek over de “toenemende vrouwen- en kinderarbeid”. Bij de akkerbouw speelde de opkomst van de bieten- en de

10 Boerenjongens op de Lagewaard in Koudekerk

11 Het rooien van aardappelen. Foto gemaakt op de Veluwe, 1920 (H.C. Termaat, coll. Zuiderzeemuseum)

aardappelcultuur een rol. Ook bij de oogst van die gewassen – en soms ook tussendoor – zijn vele handjes nodig. Die van arme kinderen bleven bruikbaar en goedkoop en dus gevraagd. De vele arme, bezitloze mensen op het platteland grepen alle mogelijkheden aan om wat bij te verdienen.

⁷ Hoewel in Rijnland meer meisjes melkten, kwam melken door (jonge) knechts zeer zeker voor. Zie bijv. Sjaak van der Geest/Alfred Bakker, ‘Oude beroepen in en rond Oud Ade. 7. De boerenknecht’, dorpsblad De Brug (Oud Ade). Met dank aan Alfred Bakker.

12 Bonen plukken in Noordwijkerhout, 1915, fam. Van der Lans e.a. (overgenomen uit Jansen e.a., Bollenpelsters gevraagd, p.36)

Een economisch rapport over landarbeid in Nederland uit 1906 somde de belangrijkste werkzaamheden van kinderen (en vrouwen) op: wieden, bieten dunnen en rooien, koren binden, erwten, bonen en aardbeien plukken, bollen pellen, tellen en sorteren, aardappelrooien. Het zijn werkzaamheden die ook in

Rijnland werden uitgevoerd in de 19^e en 20^e eeuw – en deels al eerder. Hoewel het rapport de arbeid van vrouwen en kinderen wat bagatelliseerde, noemde het hun inzet bij de oogst wel “onmisbaar”.

Heel lang zag de politiek geen reden iets te doen aan de arbeid door kinderen op het platteland. ‘Veldarbeid’ was ‘gezonde lichaamsbeweging’, vond een meerderheid van de Tweede Kamer tot ver in de negentiende eeuw. Onder druk van mensen uit het onderwijs veranderden uiteindelijk de inzichten. De Arbeidswet van 1890 – die ook de industriële kinder- en vrouwenarbeid beter reguleerde – stelde voor het eerst grenzen aan de ‘veldarbeid’, en dan vooral veldarbeid die in loonverband werd verricht.

De steenfabrieken

Veldarbeid was niet alleen land- en tuinbouw. Volgens de steen- en dakpannenfabrikanten langs de Oude Rijn en Hollandse IJssel viel hun type bedrijf ook onder veldarbeid. En dat gold zeker voor de steenplaatsen waar de kinderen werkten. Ze huurden al eeuwen van april tot september complete gezinnen in: het was seizoenswerk. De kinderen sjouwden rond met stenen, van de vormer naar de droogplaats, en ze keerden de stenen. Ze liepen daarbij vaak tientallen kilometers per dag. Het was slopend werk, vaak uitgevoerd in de brandende zomerzon.

13 Kinderen op de steenplaats, zoals het eeuwen ging (prent ca. 1800, coll. IISG)

14 Steenfabriek Van der Zon, Kouderkerk a/d Rijn (ca. 1900, ELO)

Maar inderdaad: het wás in de open lucht. Al direct in 1875 betoogden de Rijnlandse steen- en pannenfabrikanten dat zij daarom niet onder het Kinderwetje vielen. Ook bij de jarenlange voorbereiding van de nieuwe Arbeidswet bestookte de *Vereeniging van pannen- en steenfabrikanten in het hoogheemraadschap Rijnland* regering en parlement met petitie om te voorkomen dat dat zou veranderen.

De lobby van de Rijnlandse steenfabrieken (en ook andere Nederlandse steenfabrikanten) had geen effect. De Arbeidswet van 1890 beperkte ook de kinderarbeid in de steenfabrieken. Nu

gingen de steenfabrikanten overstag. Eeuwen onveranderde productiewijzen werden eindelijk gemoderniseerd. Kinderarbeid verdween niet helemaal, maar werd wel sterk teruggedrongen. Bestond het personeel in de Zuid-Hollandse steenfabrieken in 1866 nog voor een derde uit kinderen, in 1899 was dat nog maar een kleine twaalf procent.

De visserij

15 Noordwijkse bommschuit wordt geteerd. Linksvoor visserskinderen (1900, ELO)

Behalve industrie en de landbouw, was er in Rijnland ook zeevisserij, in Katwijk en Noordwijk. Kinderarbeid in de visserij (en de nijverheid daar omheen) is net zo slecht onderzocht als die in de landbouw. Maar het was er zeker wel.

Vanouds, in ieder geval gedurende het grootste deel van de 19^e eeuw, gingen jongens van 7, 8 jaar al mee om te vissen op zee. Vanaf 1890 gingen de Katwijkers van de ouderwetse bomschuiten over op moderne loggers. Op een logger werkten zo'n dertien, veertien mensen en daarvan waren er doorgaans vijf jonger dan 15 jaar, meestal een jaar of 11,12. Het werk was hard, zwaar en smerig. Ze moesten bijvoorbeeld de koppen afbijten van vissen die als aas dienden. De jongste twee bemanningsleden mochten bovendien niet met de rest van de bemanning mee-eten in het vooronder, maar moesten dat aan dek doen.⁸

Daarnaast was er ook werk aan de wal. De vis moest verder verwerkt worden voor de handel. De netten moesten geboet worden. Dat laatste werd waarschijnlijk vooral door vrouwen gedaan, maar logischerwijze zaten daar ook jongere meiden bij. Wat betreft de visverwerking: in het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen zijn mooie oude foto's van kinderen die ansjovissen spiesen. Hoe het een en ander in Katwijk of Noordwijk georganiseerd was, is de schrijver dezes echter niet bekend.

Het landbouwverlof

*16 Kinderen helpen in gezinsbedrijf (bollen) in Noordwijkerhout, 1937
(overgenomen uit Jansen e.a., Bollenpelsters gevraagd, p. 75)*

Voor de land- en tuinbouw leek de invoering van de Leerplicht in 1901 nieuwe problemen op te gaan leveren. Maar de wetgever houdt altijd veel rekening met de agrarische belangen, al denken de boeren daar wel eens anders over. De Grote Vakantie werd uitgevonden om bij de oogst toch over kinderkracht te kunnen beschikken. Aardappelen worden echter in het najaar geoogst. Daarom werd er ook een Herfstvakantie ingesteld – soms gewoon 'aardappelvakantie' genoemd. Voor deze vakanties

bestonden eigenlijk nauwelijks pedagogische motieven, alleen agrarisch-economische.

Omdat deze vakanties niet alle oogsten dekken, werd in 1920 bovendien het Landbouwverlof ingevoerd. Via plaatselijke verordeningen kon buiten de vakanties nog eens twee weken verlof van school worden geregeld. Dit was vooral bedoeld voor kleine tuinders, zodat hun kinderen een handje kunnen helpen.

⁸ De informatie over kinderen op vissersschepen is ontleend aan een webpagina van het Erfgoedhuis Zuid-Holland over visserstruien, <https://geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/verhalen/visserstruien-bij-de-vleet/> (bezoekt 1 febr. 2024), geschreven door Stella Ruhe. Het is een algemeen verhaal dat niet alleen over Katwijk gaat.

De regeling is echter op grote schaal gebruikt om twee weken lang schoolkinderen te rekruteren, zowel in de groente- en fruitkwekerijen, als in de bollenteelt. Dit wederom tot woede van het onderwijs. Zeker vóór de oorlog is er volop misbruik van gemaakt, door kinderen (te) lang te laten werken of ze voor ander werk in te zetten, bijvoorbeeld op de veiling.

De meeste klachten klonken in deze streek rond de bollencultuur. Onderwijskrachten klaagden meer dan eens. In Sassenheim wenste de Raadscommissie dat er minder gebruik gemaakt zou worden van het landbouwverlof. Van het werk in de bollenschuren ging namelijk een moreel slechte invloed uit. "Alleen de patroons worden door dien kinderarbeid gebaat", zei een raadslid.⁹

Bollen pellen mochten kinderen onder de 14 jaar eigenlijk sowieso niet. Het *Leidsch Dagblad* constateerde dat het wel gebeurde en waarschuwde dat de politie "stipt" zou optreden¹⁰. Inderdaad verschenen regelmatig meldingen dat bollenboeren werden beboet omdat zij kinderen te jong en te lang lieten werken.

In 1936 kwam de kinderarbeid in de bollenstreek zelfs in de Tweede Kamer aan de orde. Een katholiek kamerlid sprak er schande van dat in bollenschuren kinderen (en vrouwen) zelfs tot

12 uur 's nachts werkten. Hij kreeg bijval van de Kamervoorzitter.¹¹

Minder extreem ging het toe bij de tuinders in Alkemade/ Roelofarendsveen. Maar ook daar werd ruimschoots gebruik gemaakt van het landbouwverlof. Het werd daar "aardbeievrij" genoemd. Terugkijkend hebben weinig mensen die het meegemaakt hebben, daar heel negatieve gevoelens over. Maar er zijn er ook die in de tijd dat de aardbeien worden geoogst, nog steeds met angstzweet wakker schrikken, wanneer ze 's ochtends vroeg een boot voorbij horen varen: moet ik weer aardbeien gaan plukken?¹²

17 Bollenvelden in Hillegom (pbk ca. 1905 ELO)

18 Aardbeien plukken in Roelofarendsveen, jaren 50 (part.coll. via St. Oud Alkemade)

⁹ *Leidsch Dagblad*, 26 april 1922 (ELO)

¹⁰ *Leidsch Dagblad*, 28 juli 1930 (ELO).

¹¹ *Leidsche Courant*, 19 december 1936 (ELO).

¹² Gesprekken gevoerd na een lezing over kinderarbeid voor de Stichting Oud Alkemade, december 2016.

Het landbouwverlof is in 1958 afgeschaft. Je kan verwachten dat dit “bijzondere schoolverlof” om bij de oogst te kunnen gaan werken, daarna snel verdween. De praktijk lijkt echter weerbarstiger. In ieder geval zou bijvoorbeeld Hillegom de bijbehorende verordening pas in 1972 intrekken...

De teruggang van kinderarbeid in Nederland

Dat kinderen via arbeid moesten bijdragen aan het gezinsinkomen, is slechts langzaam verdwenen. In 1919/1920 werd de minimumleeftijd om te mogen werken verhoogd tot 14 jaar, en de leerplichtige leeftijd werd gelijkelijk verhoogd. Pas in 1960 is deze verder verhoogd naar 15 jaar. In de tussenliggende jaren gingen veel kinderen toch direct na de lagere school aan de slag. De armoede in de gezinnen was nog lang groot.

Ook in de jaren vijftig leidde noodzaak er regelmatig toe dat kinderen toch een tijdje moesten gaan werken, of er een baantje bijhadden. Een mevrouw uit Leimuiden vertelde ondergetekende dat haar kleine zusje indertijd nieuwe kleren nodig had, maar het gezin had er geen geld voor. Daarom moest zij dat als kind verdienen door bieten te gaan dunnen.¹³

19 Meisjes pakken zeep in bij de firma Sanders in Leiden, ca. 1925 (Royal Sanders)

Pas in de jaren zestig lijkt die noodzaak te verdwijnen. De welvaart steeg, de economie moderniseerde verder, opleiding werd steeds belangrijker. Op het platteland drong de mechanisatie door als nooit tevoren. Er zijn minder handjes nodig in de fabrieken en eveneens op het platteland – en eventueel vliegen we daarvoor buitenlandse werknemers in.

Kinderen verdienen nog steeds geld met grote of kleine klussen, bijbaantjes en (vakantie)werk. Maar vanaf de jaren zestig is het karakter van dat werk, en de reden waarom men werkt, ingrijpend veranderd. Inkomsten uit het werk van de kinderen waren steeds minder noodzakelijk om als huishouden rond te komen. De verdiensten vloeiden niet langer in de algemene huishoudportemonnee, het werd extra zak- of vakantiegeld voor de kinderen zelf. Het was hun geld.

¹³ Gesprek gevoerd na een lezing over kinderarbeid voor de Stichting Oud Leimuiden en Rijnsaterwoude, november 2021.

Dat geld hebben ze natuurlijk ook wel nodig. Voor het eerst werden kinderen en jongeren belangrijke doelgroepen voor de commercie: consumenten die geld te besteden hebben. Wil je als kind of jongere meedoen, dan moet je bepaalde spullen hebben, dus moet je daarvoor geld verdienen.

Sinds de jaren-1990 kan dat verdienen steeds makkelijker. Niet alleen omdat het werk er is en ze van hun ouders mogen, maar ook omdat sindsdien talloze restricties op het werken door kinderen en jongeren zijn versoepeld of helemaal afgeschaft. Misschien is de 150^e verjaardag van het Kinderwetje van Van Houten wel een goed moment om eens na te denken of dat allemaal echt wel wenselijk is.

Cor Smit, 20 februari 2024

Belangrijkste literatuur

- I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw, 1813-1870* (Utrecht/Antwerpen 1971-8).
- H. Cunningham, *Children and childhood in western society since 1500* (Harlow 2005-2).
- H.D. Hindman (ed.), *The world of child labor. An historical and regional survey* (Armonk/Londen 2009).
- A. Jansen, J. Meerdink, T. Poot, *Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960* (Groningen 1988)
- Elise van Nederveen Meerkerk, 'Child labor in the Netherlands during proto- and early industrialization', in Hindman (ed.), *The world of child labor*, 625-628.
- Elise van Nederveen Meerkerk, Ariadne Schmidt, 'Tussen arbeid en beroep. Jongens en meisjes in de stedelijke nijverheid, ca. 1600-1800', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, jrg 3 (2006), nr. 1, 24-50.
- N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (3 delen) (Den Haag 1908-1939)
- N.W. Posthumus, 'Een zestiende-eeuwsche enquête naar de buitenneringen rondom de stad Leiden', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap. Deel 33* (1912), 1-95.
- W. Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten* (Hilversum 2003).
- W. Schenkeveld, Het werk van kinderen in de Nederlandse landbouw 1800-1913, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, jrg 5 (2008), nr. 2, 28-54.
- Cor Smit, Korrie Korrevaart, *Kinderarbeid. J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen* (Leiden 2008).
- Cor Smit, *De Leidse Fabriekskinderen. Kinderarbeid, industrialisatie en samenleving in een Hollandse stad, 1800-1914* (Proefschrift UU, 2014).
- Stearns, P.N., *Childhood in world history* (New York/Londen 2006).
- Vleggeert, J.C., *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874. Van berusting tot beperking* (Assen 1964).